

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін факультету № 6**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Історія та культура України»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 «Психологія» (практична психологія)

**за темою №8. Лекція 10: «Українська РСР в 20-30-х роках XX ст. Становище на
західноукраїнських землях»**

**м. Харків
2023 рік**

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
30.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
25.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
29.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

Розглянуто на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін (протокол від 25.08.2023 р. № 9)

Розробник:

Завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, доктор історичних наук, професор Греченко В.А.

Рецензенти:

Завідувач кафедри українознавства Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор філологічних наук, професор Чорний І.В.

Професор кафедри історії України ХНУ ім. В.Н. Каразіна, доктор історичних наук, професор Посохова Л.Ю

План лекції

1. Нова економічна політика та її здійснення в Україні.
2. Українське відродження 20-х років.
3. Політика форсованої індустріалізації та її наслідки.
4. Примусова колективізація сільського господарства в Україні. Голодомор 1932-1933 років.
5. Політичні процеси й репресії наприкінці 20-х—у 30-ті роки. «Розстріляне відродження» 1930-х рр.
6. Становище на західноукраїнських землях в 1920-30-х рр.

Текст лекції

В результаті Громадянської війни українські землі опинилися у складі різних держав. Основна їх частина входила до складу Української СРР (площа 452 тис. км², населення 25,5 млн. чол.). Західна Україна (Східна Галичина, Західна Волинь, частина Полісся) відійшли до Польщі. Тут проживало 8,9 млн. чол., у тому числі 5,6 млн. українців. Північна Буковина була захоплена Румунією, Закарпаття – Чехословаччиною.

Східна частина України, що стала радянською, змогла відтворити свою історичну назву «Україна» і, формально, державність. Ця державність була достатньо умовною, оскільки всі політичні питання вирішувала Москва.

Після закінчення Громадянської війни економіка України були в надзвичайно скрутному стані. Загальні збитки народного господарства республіки досягали 10 млрд. золотих карбованців, промислове виробництво скоротилось в 9 разів порівняно з 1913 р., а в деяких галузях ще більше. Так, виробництво сталі становило лише 1,7 % довоєнного рівня, машинобудівної промисловості – 4 %. З 57 домен працювала лише одна невелика.

В тяжкому стані знаходилося сільське господарство. Посівна площа зернових культур скоротилася порівняно з довоєнною на 30 %, виробництво технічних культур зменшилося на 75-90 %.

Не вистачало основних продуктів і товарів, без яких неможливо було обійтись: хліба, солі, сірників, мила.

Крім того, загострилась політична ситуація. Селянин не був зацікавлений у продрозкладці, яка забирала у нього всі надлишки сільськогосподарської продукції. Звідси – зменшення посівних площ і урожайності, бо який сенс вирощувати більше потрібного для прожиття і посіву, якщо все, що зверх цього, забиралося владою.

Незадоволення переростало в збройні виступи проти радянської влади. Економічна криза переплелася з політичною. Потрібна була нова політика, різко відмінна від воєнного комунізму. Така політика почала здійснюватись з березня 1921 р.

Нова економічна політика (неп) являла певну систему заходів в аграрній, промисловій, торговельній, фінансовій сферах.

Першим заходом непу була заміна продрозкладки продподатком. Згідно з цим у селян уже не забирали надлишки сільськогосподарської продукції, а встановлювали певну норму їх здачі. Таким чином, реквізиційний принцип у відносинах з селянством, який виключав товарно-грошові відносини, змінювався принципом еквівалентності. Тепер селянин, знаючи обсяг податку, міг планувати своє господарювання, став зацікавлений у розширенні посівних площ і підвищенні урожайності, адже все, що залишалося зверх продподатку, належало йому.

Продподаток з урожаю 1921 р. для України встановлювався в розмірі 117 млн. пудів замість установленної раніше розкладки в 160 млн. пудів. Це складало близько 73 % від того, що визначалося раніше. По всій же країні продподаток по зернових було зменшено з 423 млн. пудів до 240, і це складало близько 56 % від визначеного раніше. До того ж, Україна повинна була давати майже половину всього продподатку. Навряд чи таке рішення центральної більшовицької влади можна назвати справедливим, навіть враховуючи те, що Україна була житницею держави. Це була перша особливість непу в Україні. Другою особливістю було те, що продподаток мали розпочати стягувати з урожаю 1921 р., тобто з осені, а поки що діяв попередній закон щодо продрозкладки з урожаю 1920 р. лише зменшений на 20 %. Третя особливість була в тому, що стягування продподатку з урожаю 1921 р. здійснювалась уже звичними методами продрозкладки.

Накопичення надлишків сільськогосподарських продуктів у селян призвело до виникнення проблеми їх реалізації. Тому логічним став другий крок непу – введення вільної приватної торгівлі, причому не тільки сільськогосподарськими товарами, але й промисловими. За рахунок торгівлі та обміну передбачалося додатково отримати ще 160 млн. пудів і довести плановий мінімум, необхідний для споживання, до 400 млн. пудів. З введенням вільної торгівлі змінилися розподільчі відносини – картки замінив ринок.

Наступним кроком непу стала часткова денаціоналізація промисловості, розширення можливостей для створення приватних та функціонування орендних підприємств. В руках держави залишились великі підприємства, значна частина дрібних передавалась у приватну власність або в оренду. В Україні з 1921 р. було здано в оренду 5200 дрібних підприємств харчової, шкіряної та інших галузей промисловості. Приватний капітал контролював у перші роки непу 75 % роздрібного товарообігу.

Розширення можливостей для функціонування приватного капіталу, оренди вимагало ліквідації ще одного постулату «воєнного комунізму» – заборони наймати робітників і примусової обов'язкової праці. Зростаючі промисловість, торгівля, сільське господарство потребували робочих рук і встановлення нового типу виробничих відносин (порівняно з попереднім періодом) між власником і робітниками. Керівництво більшовицької партії змушено було дещо приглушити своє гасло про експлуатацію людини людиною і, хоч і з деякими обмеженнями і застереженнями (наприклад, на селі можна було наймати робітників, якщо члени сім'ї також працюють

разом з ними), наймана праця була дозволена.

Значне розширення обсягів торгівлі та виробництва вимагало введення загального еквіваленту, який би регулював відносини між виробниками та споживачами. Прямий товарообмін в масштабах країни був нереальним і недосконалим. Потрібна була реформа фінансової системи, введення правильного грошового обігу і функціонування банківської системи. У листопаді 1922 р. почався випуск банкнот, названих червінцями, причому кожний з них дорівнював 10 золотим карбованцям. Ця емісія забезпечувалась на 25 % дорогоцінними металами, а на 75 % – короткостроковими облігаціями. Протягом 15 місяців стабільний, але в обмеженій кількості червонець циркулював поряд з необмеженою і постійно девальвуючою рублевою масою (загальна сума рублів в кінці 1922 р. досягла майже 2 квадрильйонів).

В 1924 р. стало ясно, що грошова реформа закінчилася успіхом, гіперінфляція була подолана, країна отримала стабільну валюту. За один червінець давали 5 доларів.

Змінилися методи і форми управління підприємствами. Вони об'єднувались у госпрозрахункові трести за галузевими або територіальними ознаками. Госпрозрахунок як новий метод господарювання передбачав самоокупність трестів і отримання прибутку. Ліквідовувалась зрівнялівка в оплаті праці, натуральне постачання робітників поступово замінювалось заробітною платою, при нарахуванні якої враховувались кількість і якість роботи, що підвищувало зацікавленість працюючих.

Впровадження нової економічної політики позитивно вплинуло на розвиток усіх галузей народного господарства. За планом ГОЕЛРО розпочалося спорудження в Україні декількох, досить значних як на той час, електростанцій: Штерівської та Чугуївської ДРЕС, Дніпровської ГЕС. В 1921 р. на Кічкаському машинобудівному заводі (біля Запоріжжя) був створений перший радянський трактор.

Швидко відбудовувалось сільське господарство. Суттєво збільшилось виробництво зерна в Україні уже в перший рік непу: з 227 млн. пудів у 1921 р. до 637 млн. у 1922 р. Швидко зростав товарообіг торгівлі. Проте функціонування непу не було безхмарним. Завдяки помилкам в ціноутворенні 1923 і 1925 рр. стали кризовими.

Восени 1927 р. виникли труднощі з хлібозаготівлями. Погіршилось міжнародне становище країни, і селяни, побоюючись війни, стали притримувати хліб. Іншою причиною були низькі ціни, і селяни не продавали хліб, чекаючи поки він зросте в ціні. У відповідь уряд ввів надзвичайні заходи. Дозволялось застосовувати репресії щодо тих селян, які притримували хліб і мали його надлишки обсягом більше 30 тон.

Все це означало повернення до воєнно-комуністичних методів управління. Прибічникам продовження непу на чолі з М. Бухаріним не вдалося відстояти свої позиції. В результаті гострої боротьби з використанням тиску партапарату, преси група Бухаріна зазнала поразки. Доля непу була вирішена. Сталін вважав, що ця «гра» в економічний

плюралізм повинна закінчитись і слід переходити «безпосередньо до соціалізму».

Відповідно до Конституції 1919 р. Україна вважалася незалежною державою. Проте суверенітет республіки був дуже обмеженим. Роль центру відігравала Російська Федерація, яка контролювала Україну за допомогою трьох централізовано-наскрізних сил: комуністичної партії, складовою частиною якої була КП(б)У; Червоної армії і каральними органами – ЧК (надзвичайними комісіями по боротьбі з контрреволюцією). Тому фактично радянські республіки (в т.ч. Україна) утворювали разом з Російською Федерацією єдину державу. Цьому сприяли також єдині економічні зв'язки, які склалися століттями, тотожна однопартійна політична структура на чолі з компартією.

Подібні угоди були укладені радянською Росією і з іншими республіками. Така система відносин отримала назву «договірна федерація».

Керівництво РКП(б) створило комісію для підготовки вдосконаленого проекту федеративних відносин. Проект Сталіна передбачав «автономізацію» республік, тобто поглинання неросійських республік Росією. Для задоволення інтересів інших народів він пропонував їм культурну автономію в межах Російської республіки. Вірменія та Азербайджан підтримали цей проект, Грузія та Україна заперечували, Білорусь утрималась. Проти нього виступив і Ленін, запропонувавши утворити новий союз — федерацію рівноправних республік. При цьому назва «Росія» перестала бути назвою держави, але статус республіканських компартій як обласних організацій єдиної партії, підпорядкованість основних республіканських наркоматів Москві залишалися, що не змінювало суті держави.

10 грудня 1922 р. у Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд Рад. Його делегати схвалили декларацію про утворення Союзу РСР і проект основ Конституції СРСР.

30 грудня 1922 р. відбувся I з'їзд Рад СРСР. З 2215 делегатів 364 представляли Україну. За пропозицією керівника делегації УСРР М.В. Фрунзе з'їзд в основному затвердив Декларацію про утворення Союзу РСР і Союзний договір. Як і раніше головні питання політики входили до компетенції союзного уряду. Утворювався об'єднаний ЦВК СРСР на чолі з головами ЦВК чотирьох союзних республік. Від України до нього увійшов Г.І. Петровський.

Юридичне оформлення Радянського Союзу відбулося на II з'їзді Рад СРСР (січень 1924 р.), який прийняв конституцію, що складалася з двох частин: Декларації і Договору про утворення СРСР. Проте союзний договір так і не був підписаний. Замість документа, який повинен був мати міжнародний характер, було підписано внутрідержавний акт – Конституцію СРСР. З утворенням СРСР міжнародно-правовий статус України істотно змінився. Фактично вона стала автономним утворенням у складі Радянської Росії. Проте УСРР стала національно-територіальним утворенням з власними (хоч і умовними) кордонами, своїм (хоч і з обмеженою компетенцією) адміністративним апаратом. Все ж це було кроком назад порівняно з

українською державністю 1917-1920 рр.

2. Українське Відродження охопило різні сфери життя, в тому числі освіту, науку, літературу, мистецтво. Важливим напрямом культурного будівництва були ліквідація неписьменності населення. Бурхливо розвивалась українська література, для якої характерне розмаїття літературних напрямків. У спілку селянських письменників «Плуг» входили П. Панч, А. Головка, в спілку пролетарських «Гарт» – В. Еллан-Блакитний, В. Сосюра. До неокласиків належали М. Зеров, М. Рильський, до символістів П. Тичина. Широку популярність здобув гуморист Остап Вишня. Серед драматургів провідне місце займав М. Куліш, Лесь Курбас і його театр «Березіль» стали ренесансом українського театру. О. Довженко здобув світове визнання своїми фільмами «Арсенал», «Земля». З середини 20-х років істотну роль в політичному, ідеологічному та культурному житті населення починає відігравати **радіо**. Перша радіостанція в Україні почала діяти в Харкові в 1924 р.

З 1923 р. в країні почала проводитись політика **коренізації**, яка була спрямована на підготовку, виховання й висування кадрів корінної національності, врахування національних факторів при формуванні державного апарату, організацію мережі шкіл, закладів культури, видання газет, журналів та книг мовами корінних національностей.

Коренізація була викликана прагненням більшовиків заручитися підтримкою місцевого (корінного) населення з тим, щоб зміцнити свою соціальну базу; спробою спрямувати національне Відродження в соціалістичне русло.

У середині 20-х років 80 % населення республіки складали українці, а 20 % – представники інших національностей. Тому політика коренізації здійснювалась у двох напрямках: українізація та створення необхідних політичних, соціальних і економічних умов для культурного розвитку національних меншостей. В зазначений період із 3702 відповідальних працівників губернського, окружного і районного масштабу українською мовою володіли лише 797 чол. Ще меншим був процент українців серед відповідальних працівників республіканського масштабу.

Проте поступово становище змінювалося на краще. Найбільші зрушення відбулися у видавничій справі. Якщо 1 лютого 1923 р. в Україні з 65 газет українською мовою виходило 13, то на 1 жовтня 1924 р. – вже 23. В книговидавничій справі тираж друкованої продукції українською мовою досяг 70 % загального тиражу книг, виданих у республіці. У 1924 р. з 5 млн. підручників українською мовою було видано 4 млн., що дозволило перевести 12 тис. шкіл на навчання українською мовою. В 1927 р. шкіл з рідною мовою навчання стало 78 %, технікумів – 39 %. Майже 75 % місцевих державних установ і організацій, в тому числі від 30 до 60 % республіканських наркоматів і відомств розпочали діловодство українською мовою. Однак в той же час українізація партійного, профспілкового і комсомольського апаратів відбувалась повільно.

Для практичного керівництва політикою українізації була створена

комісія по українізації на чолі з В.П. Затонським, куди ввійшли також В.Я. Чубар, М.О. Скрипник, О.Я. Шумський та ін.

Українізація не означала примусової денаціоналізації меншин. Для того, щоб її проведення не завдало шкоди представникам інших національностей, які проживали компактно, під керівництвом Комісії у справах нацменшостей ВУЦВК (1924-1930) відбулося національне районування території республіки. У 1923-1925 рр. було організовано 12 національних районів (німецьких, болгарських, російських і польських), а також національні сільради: 167 російських, 153 німецькі, 115 польських, 86 єврейських, 27 грецьких, 24 болгарських. У 1924 р. утворилась Молдавська Автономна СРР у складі УСРР. В цей час в республіці працювало 566 шкіл з німецькою мовою навчання, 342 з єврейською, 31 – з татарською та ін. Цим створювались умови для національно-культурного відродження всіх народів України.

З кінця 20-х рр. політика українізації почала гальмуватися, що пояснювалося офіційною владою небезпекою «націонал-ухильництва» і націоналізму.

3. До 1926 р. економіка СРСР і України в основному була відбудована. Логічним стало питання про перспективи її подальшого розвитку.

Вирішальною ланкою будівництва соціалізму повинна була стати індустріалізація, тобто процес створення крупної машинної індустрії в усіх галузях економіки.

Здійснення індустріалізації мало свої особливості. По-перше, індустріалізація почалася з розвитку важкої промисловості і цій галузі весь час надавалась перевага. Це пояснювалось партійно-радянським керівництвом перш за все необхідністю зміцнення обороноздатності держави. Легкій промисловості, яка зразу ж давала більшу віддачу, кращий обіг грошей, підвищення рівня життя, надавали другорядного значення.

По-друге, індустріалізація здійснювалась форсованим темпом. Висувалося завдання за 10-15 років збудувати соціалізм і наздогнати західні країни за рівнем промислового розвитку. Все це досягалось за рахунок величезного напруження сил всього народу, збереження низького рівня його життя (особливо селянства).

По-третє, індустріалізація проводилась в рамках жорсткого плану, часто нереального і необґрунтованого, і цим відрізнялась від індустріалізації на Заході, де цей процес керувався доцільністю, потребами суспільства, хоч і проходив без суворої регламентації.

По-четверте, радянська індустріалізація здійснювалась за рахунок лише власних джерел фінансування, і пошук цих джерел був одним з головних завдань політики і предметом внутріпартійної боротьби.

Результатом дискусій стало рішення, пов'язане з перекачуванням коштів з села в місто для фінансування промисловості.

Перша п'ятирічка почалася з жовтня 1928 р., а підготовка плану в двох варіантах (відправному та оптимальному) завершилася тільки навесні 1929 р. В травні XI Всеукраїнський з'їзд Рад схвалив п'ятирічний план для України,

який був частиною всесоюзного п'ятирічного плану.

Проте зразу ж плани було піддано волонтаристському «корегуванню» з боку Сталіна. Його мета була в різкому форсуванні індустріалізації та колгоспного будівництва. Встановлювались завищені й нереальні плани розвитку економіки: 32 % в рік для всієї промисловості й 46 % для важкої індустрії. Ніяких об'єктивних підстав для таких темпів не було. В 1931-1933 рр. темпи розвитку індустрії швидко впали з 23,7 % в 1928-1929 рр. до 5 % в 1933 р.

Плани першої п'ятирічки, всупереч заяві Сталіна у січні 1933 р. про їх дострокове (за 4 роки і 3 місяці) виконання реалізувати не вдалося, хоча на шляху індустріалізації були досягнуті й значні успіхи. В жовтні 1932 р. було введено до ладу Дніпровську гідроелектростанцію – тоді найбільшу в Європі. В жовтні 1931 р. випустив перший трактор Харківський тракторний завод, а вже в наступному році він дав країні 16,8 тис. машин.

Наслідки індустріалізації були дуже суттєвими. У 1940 р. промисловий потенціал України у 7 разів перевищував рівень 1913 р. З аграрної країни республіка перетворилась в індустріальну, Україна зайняла друге місце в Європі за виплавною чавуну, четверте за видобутком вугілля. Частка України у союзному виробництві залізної руди сягала 68 %, паровозів – 74 %. Однак Правобережжя та Полісся залишалися нерозвинутими у промисловому відношенні. Прискорився процес урбанізації: до 33 % населення у 1938 р. мешкало у містах проти 20 % за десять років до цього.

Зменшилось відставання від розвинутих країн по виробництву продукції на душу населення: якщо в 20-ті рр. різниця була в 5-10 разів, то в кінці 30-х рр. – в 1,5-4 рази.

Важливим результатом стало подолання якісного, стадіального відставання промисловості. В 30-ті рр. країна стала однією з трьох-чотирьох, які були здатні виробляти будь-який вид промислової продукції, знаний в той час людством.

Проте стрибок в розвитку важкої індустрії був куплений тяжкою ціною відставання легкої і харчової промисловості, стагнації аграрного сектора, повільним зростанням добробуту населення, надцентралізацією економічного життя, репресіями та загибеллю мільйонів людей. На шляхах модернізації непу можна було досягти й більш значних результатів, але без таких величезних жертв, які Україна заплатила за сталінський «великий стрибок» і «всеосяжну» колективізацію.

4. У другій половині 20-х років досить чітко виявилась тенденція до зниження темпів зростання продукції сільського господарства, що ставало гальмом і для розвитку промисловості. В 1929 р. в Україні нараховувалось 4,6 млн. селянських дворів і більшість селянських господарств була малоземельною.

У 20-х роках товарна продукція зернового господарства України в порівнянні з дореволюційним часом знизилась майже наполовину. В основі цієї відсталості лежала розпорошеність, роздрібненість і загальний низький рівень сільськогосподарського виробництва і зв'язаний з ним

напівнатуральний характер цього виробництва.

Вихід був в укрупненні господарств, зміцненні матеріально-технічної бази села, більш справедливій та гнучкій політиці цін. Укрупнення господарств повинно було пройти еволюційно, в процесі саморозвитку. Більшовики вирішили форсувати укрупнення господарств шляхом її колективізації, тобто об'єднання з відчуженням засобів виробництва. Колективізація розглядалася як засіб ліквідації залишків капіталізму, ринкових, товарно-грошових відносин, хлібозаготівельних криз, залучення селянських господарств до системи командно-адміністративної економіки, перетворення їх у кріпаків тоталітарного режиму.

Наприкінці 1927 р. 23,7 % всіх селянських дворів складали бідняки, 72,3 % – середняки, 4 % – заможні. В жовтні 1929 р. трохи більше 10 % всіх господарств були об'єднані у колгоспи. Це були в основному бідняцькі господарства.

Гасло суцільної колективізації офіційно було проголошено в листопаді 1929 р. В січні 1930 р. керівні органи встановили й терміни проведення колективізації для різних регіонів. Україну було віднесено до другої групи регіонів, де колективізацію планувалося закінчити восени 1931 р. або навесні 1932 р. Окремо розглядалося питання про долю найзаможнішого прошарку селянства. «Ліквідація куркульства як класу» стала одним з головних практичних заходів «всеосяжної колективізації». Згідно з нею всі куркульські господарства поділялися на три категорії. До першої відносили «економічно міцні» господарства учасників та організаторів антирадянських виступів та терористичних актів. Відповідно до рішень судових органів їх треба було «ізолювати» в тюрмах або в концтаборах. До другої категорії відносили «економічно міцні» господарства, які фактично не чинили ніякого опору. Їх разом з сім'ями виселяли до північних районів країни. «Менш міцним» господарствам (фактично це були середняки), які не чинили ніякого опору, повинні були надаватись невеликі земельні ділянки за межами колгоспних масивів.

Новий наступ на селян почався восени 1930 р. Вишукуючи нових куркулів, залякували селян. Одноосібника намагалися задушити також податками. За таких умов селянин змушений був йти до колгоспу. І вже скоро колгоспний лад «переміг». До кінця 1932 р. у республіці було колективізовано майже 70 % селянських господарств.

Колективізація супроводжувалась масовим забиванням селянами власної великої рогатої худоби, свиней, овець. Стан сільського господарства було погіршено в результаті знищення заможного прошарку селянства – людей, які вміли працювати. Тому валові збори зерна в Україні зменшились: в 1932 р. вони становили 78,6 % від рівня 1923 р., поголів'я коней – 66,7 % (від 1928 р.); великої рогатої худоби – 58,2 %, свиней – 37,7 %.

Одним з найстрашніших наслідків колективізації став голодомор 1932 – 1933 рр.

План здачі хліба та іншої продукції колгоспам встановлювався такий, що після його виконання на трудовні майже нічого не залишалося. У результаті цього хлібозаготівлі в колгоспах проходили все важче. Заготівлі з урожаю

1931 р. тривали аж до весни 1932р. Заготівельники тоді вимели у селян абсолютно все, у 44 районах України розпочався повальний голод з численними смертними випадками. Вже тоді були зареєстровані факти людодівства.

Після голодної зими посівна 1932 р. опинилася під загрозою. Фізично ослаблені та голодні і невдоволені селяни були неспроможні ефективно працювати в полі. З початком літа до недостиглих хлібів заходили так звані «перукарі». Це були переважно жінки, що ночами крадькома зрізали ножицями колоски на кашу для своїх голодних дітей. З початком жнив з'явилися «несуни» – ці несли зерно додому в кишенях, за пазухою... У більшості колгоспів стали приховувати від обліку справжні розміри врожаю або залишали зерно в соломі, щоб перемолотити його вдруге.

У зв'язку з цим Сталін вирішив вдаватися до найсуворіших заходів. 7 серпня 1932 р. ВЦВК і РНК СРСР прийняли власноручно написану ним постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення громадської (соціалістичної) власності». За розкрадання колгоспної та кооперативної власності передбачався розстріл з конфіскацією всього особистого майна, а за пом'якшуючих обставин – позбавлення волі не менш, ніж на 10 років знову ж таки з конфіскацією майна. Амністія у судових справах такого роду заборонялася. Сучасники влучно назвали цей драконівський акт «законом про п'ять колосків». За півкишені зерна, принесеного з поля голодуючій сім'ї, колгоспник міг отримати 10 років концтаборів. За неповних 5 місяців після прийняття цього «закону» у країні було засуджено 54 646 осіб, з них 2110 – до вищої міри покарання.

Ще одним з надзвичайних методів «боротьби за виконання плану хлібозаготівель» стало занесення на «чорну дошку» тих колгоспів, які особливо відставали у виконанні планів. Рішення про занесення на «чорну дошку» супроводжувалось припиненням поставок будь-яких товарів у дане село, його жителі позбавлялись права на виїзд. На колгоспи, занесені на «чорну дошку», накладалися грошові штрафи, у них забиралася худоба. Їх трудівники позбавлялись навіть надії на якусь допомогу. Наприкінці 1932 р. по Харківській області на «чорну дошку» було занесено 25 колгоспів.

Взимку 1932 – 1933 рр. багато колгоспників залишилися без зерна і посівного матеріалу, колгоспники й одноосібники – без продовольства, худоба – без фуражу. Коли у селян вичерпалися останні приховані запаси, голодування переросло у масовий голодомор, який охопив усю Україну. Значно збільшилася смертність населення, особливо серед старих та дітей, траплялися випадки канібалізму, типовим явищем стала голодна дистрофія, тяжкі шлункові захворювання, викликані вживанням у їжу нехарчових продуктів, лютував тиф. Селяни кидали свої домівки і намагалися дістатися до міст. Але шляхи в Україні було перекрито спецзагонами НКВС. Тих, хто намагався втекти з голодних районів і врятуватись, завертали назад, жінок і дітей викидали з поїздів. У поїздах і на станціях бригади працівників ДПУ перевіряли багаж пасажирів і конфісковували продовольство, яке везлося

голодуючим сім'ям. Вже в лютому – березні 1933 р. голод мав місце в 738 населених пунктах 139 районів України. Особливо гостра ситуація склалася у Дніпропетровській, Київській, Донецькій, Вінницькій областях. Навесні 1933 р. живі вже не встигали ховати мертвих. На допомогу поховальним командам відряджали військові підрозділи. У деяких населених пунктах на сільських радах вивішувалися чорні прапори – це означало, що всі жителі померли. Доведені до відчаю люди їли жаб, труп коней, полову, кору дерев, бур'яни. Про становище в Харкові та області свідчать такі дані ДПУ УСРР від 5 червня 1933 р. За лютий 1933 р. на вулицях Харкова було підібрано 431 труп померлих від голоду селян, за березень – 689, за травень вже 992. На 1 червня 1933 р. у області було зареєстровано 221 випадок трупоїдства та людодїства.

Існують різні дані щодо кількості жертв катастрофи 1932 – 1933 рр. С.Кульчицький вважає, що прямі втрати населення України від голоду 1932 р. становили близько 150 тис. У 1933 р. голодною смертю загинуло від 3 до 3,5 млн. осіб. Народжуваність у сільській місцевості в голодні роки знизилася на порядок. Певні демографічні втрати в УСРР, включаючи зниження народжуваності, сягали в 1932 – 1934 рр. 5 млн. осіб. Р.Конквест називає цифру 5 млн., Н.Верт – від 4 до 5 млн., С.Максудов – 4,5 млн., О.Субтельний – 3-6 млн. Останнім часом у ряді публікацій називається цифра 8 – 9 млн.

У чому ж були причини голодомору 1932 – 1933 рр.? Це можна виявити, підсумувавши все вищесказане. Існує кілька точок зору: 1) голодомор був викликаний надмірними хлібозаготівлями, політикою продрозкладки; 2) голодомор був спланований та штучно створений для утвердження колективізації та упокорення селянства; 3) голодомор був державною політикою геноциду проти українського народу, боротьбою з «українським буржуазним націоналізмом». Але чітко зрозуміло, що голодомору не було б, якби Україна мала б реальний суверенітет, була б незалежною державою.

5. Наприкінці 20-х років сталінський тоталітарний режим перейшов до широкого та систематичного терору проти власного народу. Терор був викликаний передусім прагненням Сталіна захистити й зміцнити свою владу (у деяких партійців були наміри зняти Сталіна з поста генсека, що обговорювалося, наприклад, у кулуарах XVII з'їзду ВКП(б) в 1934 р.) У розгулі терору велику роль відіграли масова звичка до насильства, що культивувалася, починаючи з років громадянської війни, каталізувалася в період колективізації і досягла апогею у 1937 р., а також цілковите безсилля окремої особи перед державою, психологія бездумних «гвинтиків», взаємовідчуженість людей. У тоталітарній системі сформувалася своєрідна підсистема каральних органів, для яких репресії стали самоціллю, оскільки давали змогу зробити кар'єру. На розгортання репресій вплинула поведінка самого Сталіна, особисті риси його характеру: підступність, жорстокість, мізантропія (людиноненавистництво).

Для виправдання репресій Сталін висунув тезу про загострення класової боротьби у процесі будівництва соціалізму. В Україні добавилася «наявність повзучих націоналістичних ухилів». Створювалася атмосфера загальної підозри, пошуку «ворогів народу» та замаскованих «троцькістів»,

«буржуазних націоналістів», фабрикування справ і розгортання політичних процесів, здебільшого проти інтелігенції.

Першим політичним процесом стала так звана «Шахтинська справа» (1928 р.). За неї були притягнуті до відповідальності інженери та техніки Донецького басейну, яких обвинувачували у свідомому шкідництві, організації вибухів на шахтах, злочинних зв'язках з колишніми її власниками, закупівлі непотрібного імпортного обладнання, порушенні техніки безпеки, законів про працю. У справі проходили деякі керівники української промисловості, які нібито були членами «харківського центру». Насправді ніякої організації не існувало, хоча факти безгосподарності, порушення техніки безпеки, несумлінного ставлення до справи, безумовно, були. Однак вони не могли бути підставою для політичного процесу. «Шахтинська справа» зачепила до 1000 осіб. 11 осіб засудили до вищої міри покарання — розстрілу, більшість була ув'язнена на строк від 4 до 10 років.

Поняття «шахтинці» стало узагальнюючим, синонімом «шкідництва».

Через два роки після завершення «шахтинської справи» було організовано новий процес, спрямований проти шкідницької організації, — буржуазно-кадетської «Промислової партії». Стверджувалося, що організація нараховувала до 2000 осіб (судили 8), сферою її діяльності були основні промислові райони Донбасу. Вона нібито намагалась повалити радянську владу й відновити капіталістичний устрій шляхом систематичного підризу економічного потенціалу СРСР. На цей раз на суді усі обвинувачені змушені були визнати себе винними у «шпигунській та шкідницькій діяльності», 5 з них були засуджені до розстрілу. Цей процес, як і «шахтинську справу», також було сфальсифіковано.

Одним з перших в Україні був політичний процес у справі «Спілки визволення України» (СВУ), за яким на лаві підсудних опинилося 45 осіб, в основному представники української інтелігенції. Їх звинувачували в підготовці терористичних актів, у шкідництві, намаганні повалити радянську владу, відокремити Україну від СРСР, сприянні іноземній інтервенції в Україну. Це був справжній політичний спектакль над невинними діями української культури. Всі обвинувачення ґрунтувалися на зізнаннях підставних свідків, які перебували на лаві підсудних. Ніяких документальних, речових доказів, які підтверджували б існування СВУ, суд не одержав. За вироком суду «члени СВУ» отримали різні строки ув'язнення, але й після цього «філіали СВУ» продовжували «розкривати» ДПУ в інших містах України, що спричинило нові хвилі репресій.

У 1931 р. була сфабрикована справа «Українського національного центру» (УНЦ), в яку було втягнуто визначних українських істориків М. Грушевського та М. Яворського. Усіх 50 «членів УНЦ» у позасудовому порядку прирекли до різних строків ув'язнення. Пізніше 33 з них було засуджено повторно: 21-го розстріляли, іншим подовжили строки ув'язнення.

Новий виток репресій почався у 1933 р. Приховати таке масштабне лихо, як голод і смерть мільйонів людей, було неможливо, тому влада намагалася відвести від себе можливі звинувачення і перекинути їх на «шкідників»—

передусім фахівців сільського господарства. У 1933 р. Сталін звинуватив професорів-аграрників у тому, що вони спеціально «прищеплюють худобі в колгоспах і радгоспах чуму, сибірку, сприяють поширенню менінгіту серед коней та ін.». У березні 1933 р. колегія ОДПУ СРСР розглянула («за списком») справу 75 службовців наркоматів землеробства і радгоспів України, Білорусі та Північного Кавказу. На розгляд справи 75 осіб витратили менше доби. За вироком 35 осіб було розстріляно. Науково-дослідні установи та університети України втратили до 270 професорів і викладачів.

Масштаби репресій значно зросли після вбивства С. Кірова — одного з керівників Компартії, що сталося 1 грудня 1934 р. Того ж дня за пропозицією Сталіна було прийнято постанову ЦВК СРСР «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів», яка ліквідувала будь-які гарантії прав обвинувачених з цієї категорії справ. Строк розслідування зменшувався до 10 днів, обвинувачення мало бути вручене за добу до суду, де справа розглядалась без участі сторін (тобто без прокурора та адвоката). Касаційне оскарження вироку та клопотання про помилювання не дозволялось, а вирок виконувався негайно. Одразу ж було «викрито» велику кількість «терористів» у Москві, Ленінграді та Києві. У Києві відбувся суд (13—15 грудня 1934 р.) над учасниками об'єднання українських націоналістів — організації, що начебто мала на меті повалення радянської влади шляхом терористичних актів, шкідництва та диверсій. Розглядалися справи 37 осіб, 28 з яких були засуджені до розстрілу, інші — на 8—10 років ув'язнення.

У березні 1935 р. відбувся новий процес, тепер уже у справі «боротьбистів», за яким О. Полоцький, Ю. Мазуренко, Г. Епик, О. Ковінька та інші колишні члени УКП (боротьбистів) обвинувачувалися у підриивній роботі проти КП(б)У, підготовці терористичного акту щодо Сталіна та ін. Усі 17 осіб, які проходили за процесом, в тому числі й М. Куліш, який ніколи не належав до партії боротьбистів, були засуджені до позбавлення волі строком на 7—10 років. У 1937 р. більшість з них була розстріляна (процес «боротьбистів-2»).

У 1936 р. «за участь у контрреволюційній троцькістській організації» був заарештований Ю. Коцюбинський — син відомого українського письменника М. Коцюбинського, член першого українського радянського уряду. Його засудили до заслання строком на 5 років, але вже наступного року розстріляли. Усього за 1936 р. в Україні було «викрито» до 10 «троцькістських організацій».

Найжорстокішим щодо репресій був 1937 р. Суттєво змінилася спрямованість репресій. Якщо наприкінці 20-х—на початку 30-х років вони, в основному, були спрямовані проти непманів, «куркулів», старої інтелігенції, то у 1935—1936 рр. — проти учасників колишньої опозиції, ухилів, небільшовицьких партій. З 1937 р. репресії захопили широкий загальний характер, радянських працівників, командний склад армії, господарників.

У 1937—1938 рр. до «філіалів» різних «контрреволюційних» організацій

стали зараховувати переважно ортодоксальних більшовиків, в тому числі з вищого керівництва України. Багато з них, зокрема С. Косіор, П. Постишев, В. Затонський та інші, раніше доклали чимало зусиль для боротьби з «ворогами народу», а в ті роки самі стали жертвами терору. Перелік жертв репресій поповнили й співавтори сталінського «великого терору»—діячі, які очолювали НКВС України у 20-ті роки —В. Балицький, І. Леплевський, О. Успенський. Всього в республіці було знищено 1193 керівних працівників НКВС.

Всього в Україні з 1930 по 1941 рік було «розкрито» більше 100 різних «центрів», «блоків», «організацій». За сфабрикованими справами розстріляно сотні тисяч людей. Репресовано багато видатних діячів культури: письменника Остапа Вишню, режисера, засновника театру «Березіль» Леся Курбаса, засновника школи монументального мистецтва Михайла Бойчука, письменників Миколу Куліша, Олександра Досвітнього та ін. (до 500 українських письменників). Це отримало назву «розстріляне відродження»

Особливо страшного удару зазнали військові кадри. Був повністю знищений штаб Київського військового округу, який очолював Й. Якір. З 11 членів Політбюро Компартії України було знищено 10. Під кулі йшли цілі райкоми, міськкоми, обкоми партій, а вслід за ними —нові склади партійних комітетів, які ледве встигали приступати до роботи. Репресії здійснювались за планом під централізованим керівництвом. За деякими даними, репресій зазнали до 270 тис. членів КП(б)У. Про масштаби репресій в Україні свідчить хоча б те, що у післясталінські часи було реабілітовано більше 500 тис. осіб.

Репресії сталінського режиму завдали відчутного удару по усьому суспільству. Була понівечена доля мільйонів людей. В атмосфері страху, наклепів, насильства виховувалось ціле покоління людей. Україна зазнала величезних демографічних втрат, був знищений цвіт її інтелігенції, зруйновано генофонд. Засобами репресій в Україні утвердився сталінський тоталітарний режим.

6. Після Першої світової війни західноукраїнські землі опинилися у складі трьох держав: Польщі, Румунії та Чехо-Словаччини. Українські землі, що увійшли до складу Польщі, становили третину її території, українці —16% населення всієї держави. Під контролем Польщі перебувало 125,7 тис. кв. км земель Східної Галичини і Західної Волині. За переписом 1931 р. на цій території проживало 8,9 млн. осіб, у тому числі 5,6 млн українців і 2,2 млн поляків.

Боротьба українців за свої права точилася у двох формах. Політичні партії, товариства, соціальні та економічні групи використовували легальні методи. Однак значна кількість молоді, особливо колишні вояки національної армії, які не змирилися з поразкою і виступали проти політики репресій, вирішили продовжувати боротьбу нелегальними і силовими методами. У 1920 р. вони заснували підпільну військову організацію, яку назвали Українська Військова Організація (УВО), що влаштувала замах на представників польської влади (на маршала Ю. Пілсудського у 1921 р., на С. Грибовського у 1922 р., на президента Польської республіки С.

Войцеховського у 1924 р. та ін.).

Незважаючи на протести уряду ЗУНР та політично активної західноукраїнської громадськості, у вересні 1921 р. територію Східної Галичини було приєднано до Польщі, посаду намісника у Львові ліквідовано, а натомість утворено підпорядковані Варшаві три воєводства.

Польський уряд став проводити політику інкорпорації, яка передбачала створення однонаціональної держави шляхом примусової асиміляції національних меншин. З цією метою, незважаючи на аграрне перенаселення Східної Галичини, сюди спрямовувалися польські колоністи — «осадники» (200 тис.), яким надавалися кращі землі, фінансова допомога. Це загострювало міжнаціональні відносини і земельну проблему. Польський уряд розділив територію країни на дві частини: Польщу «А» (коронні польські землі) і Польщу «Б» (східні креси—Західна Україна та Західна Білорусь). Польща «А» мала привілейоване становище, сюди спрямовувалися основні інвестиції держави.

У 1923 р. польський уряд заборонив вживання слів «українець» і «український», замість них нав'язувались назви «русин», «руський». Вживання української мови було заборонено в усіх державних установах.

З приходом до влади Ю. Пілсудського була висунута доктрина польського «прометеїзму», яка означала, що історична місія Польщі — допомогти звільненню східноукраїнських і східнобілоруських земель від влади Москви та об'єднати їх з Польщею на федеративних засадах. Тому передбачалося замінити курс на національну асиміляцію курсом на державну асиміляцію, тобто зробити українців свідомими патріотами Польщі.

Українці в Польщі поділялися на дві етнокультурні групи. Перша (3 млн.) жила в Галичині — Колишній частині Австро-Угорщини. Галичани були переважно греко-католиками. Друга (2 млн.) проживала в Західній Волині, Холмщині, Підляшші — колишній частині Російської імперії. До 80% українських селян страждали від малоземелля. Національної буржуазії майже не було, робітничий клас був малочисельним. Провідну роль у громадсько-політичному житті відігравала інтелігенція, хоча до неї належав всього 1% українського населення.

Літературна діяльність західноукраїнських письменників тісно перепліталася з політичною. Письменники, відповідно до своїх ідеологічних уподобань, поділялись на три напрями: 1) націоналістичний (Д. Донцов, О. Ольжич, О. Теліга); 2) пролетарський — прорадянський (Я. Галан, П. Козланюк, С. Тудор); 3) ліберальний (І. Вільде, Б. Лепкий, Н. Королева).

Суспільно-політичний рух теж мав три течії: 1) легальні партії; 2) націоналістична (підпільна); 3) комуністична. Найбільшою та найвпливовішою легальною партією було *Українське національно-демократичне об'єднання* (УНДО, з 1925 р.), лідерами якої були Д. Левицький, В. Мудрий. Її програма передбачала боротьбу за самостійну і соборну Україну легальними засобами, автономію українських земель у складі Польщі і нормалізацію українсько-польських відносин.

В 1923 – 1927 рр. серед політичних партій Західної України відбулися значні перегрупування, що характеризувалися, з одного боку, поширенням радянофільства, а з другого, - консолідацією національно-демократичного табору. Крім підпільної КПЗУ, на прорадянських позиціях стояли легальні партії: УСДП (до її заборони на початку 1924 р.), Українське соціалістичне об'єднання “Селянський Союз” (1924 – 1926 рр.), Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання “Сельроб” (утворилося в жовтні 1926 р.). З 1923 р. колишній президент ЗУНР Є.Петрушевич також орієнтувався на Радянську Україну, вбачаючи у ній зародок майбутньої самостійної держави, що об'єднає всі українські землі. Навіть в Українському національно-демократичному об'єднанні (УНДО), створеному у липні 1925 р. на базі УНТП, спочатку існувала сильна радянофільська течія. Проте незабаром у ньому перемогла “орієнтація на власні сили”. В 1927 р. з УНДО вийшло його ліве крило, утворивши Українську партію праці (УПП), яка підтримувала радянофільську орієнтацію Петрушевича.

У 1925 р. українці мали 12 політичних партій і досягли певного представництва у сеймі. У 1927 р. до нього входило 25 послів і 6 senatorів, у 1930 р. — 50 послів і 14 senatorів. Політична орієнтація українських парламентаріїв була тривекторною: 1) пропольською; 2) самостійницькою; 3) прорадянською.

Окрім Української Військової Організації, у середині 20-х років утворилися інші націоналістичні групи, здебільшого створені студентською молоддю. Представники цих груп і УВО зібралися 29 січня 1929 р. на з'їзд і вирішили злитися в єдину підпільну революційну організацію — *Організацію Українських Націоналістів* (ОУН). Керівництво ОУН вважало, що тільки суверенна держава, яка найбільше відповідає національним інтересам українського народу, є «умовою, що забезпечує нації тривалу активну участь у світовому середовищі». Організація вважала своєю метою безкомпромісну революційну боротьбу аж до відновлення втраченої незалежності України та встановлення українського суверенітету на всіх землях українського народу.

Головою Проводу ОУН став Євген Коновалець. Ідеологія ОУН базувалась на «інтегральному націоналізмі», розробленому Д. Донцовим. Згідно з нею в історії є один закон — «закон боротьби і вічного суперництва націй». Українська нація є абсолютною цінністю; незалежна Україна — найвищою метою, для досягнення якої виправдані будь-які засоби. Передбачалося встановлення національної диктатури під керівництвом єдиної націоналістичної партії, керованої вождем з абсолютною владою. ОУН проголосила свою опозиційність до соціалізму і демократизму, протиставляючи їм національний солідаризм. Націоналісти міфологізували історію України, пропагуючи культ боротьби, самопожертви, національного героїзму. Особливе значення надавалося соборності (національній єдності). Передбачалось, що соціально-економічна організація Української держави повинна базуватись на розвитку аграрної сфери, спиратися на співпрацю між державою, кооперативами та приватним капіталом.

У практичній діяльності ОУН застосовувала тактику «перманентної

революції», що передбачала постійні збройні акції проти польської влади. Вони особливо посилились, коли крайовим провідником ОУН на західноукраїнських землях став Степан Бандера.

У 30-ті роки було здійснено сотні актів саботажу, десятки експропріацій державних фондів, понад 60 замахів та вбивств, організованих членами ОУН (найвідоміша акція — вбивство у 1934 р. польського міністра внутрішніх справ Б. Перацького, на якого ОУН поклала відповідальність за пацифікацію). Процес над учасниками теракту відбувався з 18 листопада 1935 р. до 13 січня 1936 рік у Варшаві, завершившись трьома вироками до страти, які потім були замінені на довічне ув'язнення (С. Бандера, М. Лебедь, Я. Карпинець) і двома вироками до довічного ув'язнення. Інших було засуджено до ув'язнення від 7 до 15 років. Варшавський процес дав змогу польській громадськості дізнатися про боротьбу українців.

ОУН нараховувала до 40 тис. членів. Її посиленню сприяло розчарування в легальних методах боротьби, західних демократіях, радянській системі, піднесення національної свідомості. Це все радикалізувало політичний рух, зростання політичного екстремізму, посилення його динамізму. У 1938 р. Є. Ковалець був убитий радянським агентом, а його наступником став Андрій Мельник, який сподівався, що боротьба гітлерівської Німеччини з СРСР допоможе здобути незалежність України.

Неп і українізація в Східній Україні спричинили прорадянські симпатії в Західній Україні. З 1919 р. в Галичині діяла Комуністична партія Східної Галичини, яка у 1923 р. була перейменована в *Комуністичну партію Західної України* (КПЗУ). Вона була складовою частиною Компартії Польщі. Програма КПЗУ, яка діяла в підпіллі, передбачала курс на соціалістичну революцію і приєднання Західної України до УСРР.

Важливим чинником суспільного життя в західноукраїнських землях було товариство «Просвіта». У 1936 р. воно налічувало 275 тис. учасників, 3071 бібліотеку і читальні зали, 190 пересувних бібліотек. Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ) проводило колоквіуми, видавало наукові праці з української історії та культури.

У Польщі виходило 83 українські газети, 21 з них — політична. Незважаючи на сувору цензуру, українська політична думка мала можливість бути оприлюдненою.

У 1918 р., скориставшись розпадом Російської та Австро-Угорської імперій, частину українських земель (Ізмаїльський, Акерманський, Хотинський повіти Бессарабії, Північну Буковину) окупувала Румунія. Режим тут був жорстокішим, ніж у Польщі: до 1928 р. на цих територіях тривав воєнний стан. Українців (500 тис. осіб) проголосили «зукраїнізованими румунами» і намагалися насильно їх асимілювати. Українські школи були закриті або румунізовані, українська преса заборонена. На румунський взірєць змінювалися прізвища.

У 1927 р. почалася деяка лібералізація режиму, що дало змогу активізувати громадське життя. Як і в Польщі, суспільно-політичний рух розвивався трьома напрямками: 1) легальним; 2) комуністичним; 3)

націоналістичним. Найважливішою серед легальних була *Українська національна партія* (УНП) на чолі з В. Залозецьким. Завдяки її діяльності українці здобули кілька місць в румунському парламенті, в уряді створили відомство у справах національних меншин. Комуністи Буковини приєдналися у 1926 р. до Компартії Румунії та діяли нелегально, виступали за приєднання Буковини до УСРР.

Націоналісти не були організаційно оформлені, використовуючи для своєї діяльності спортивне товариство «Мазепа» і студентське «Залізник». У 1938 р. в Румунії була встановлена військова диктатура, партії та організації розігнано.

Дещо кращим, ніж у Румунії та Польщі, було становище українців у Чехо-Словаччині. Закарпаття в Чехо-Словацькій державі мало статус окремого краю і називалося Підкарпатська Русь (згодом Підкарпатський край). Край займав 9% площі Чехо-Словаччини, а його населення — 5% населення країни. У 20-ті роки тут була проведена аграрна реформа: 2/3 земель отримали чеські військові колоністи, 29 тис. га було розподілено між 32 тис. господарств. Зарплата робітників була в 1,5—2 рази меншою, ніж у центрі країни.

Певні успіхи були у сфері освіти. Наприкінці 30-х років у Закарпатті існувало 483 початкові школи, у містах — 21 чотирирічна. Проте через відсутність вищих навчальних закладів українська культура не могла самодостатньо розвиватись.

Суспільно-політичні течії в Закарпатті мали значне національне забарвлення і відрізнялися своєю зовнішньополітичною орієнтацією: 1) русофіли («общество Духновича») вважали русинів частиною єдиного російського народу; 2) «мад'ярони» доводили, що карпатороси — це окрема національність і прагнули приєднати край до Угорщини; 3) народовці (українофіли) на чолі з Августином Волошином пропагували ідею єдності закарпатських українців з усім українським народом, вели боротьбу з русофілами і «мад'яронами», вимагали автономії Закарпаття; 4) комуністи, які входили до легальної Компартії Чехо-Словаччини, визнавали українську ідентичність Закарпаття, підтримували ідею приєднання до УСРР.

Наприкінці 30-х років центр західноукраїнського національного життя тимчасово перемістився до Закарпатської України. Українське питання в Закарпатті стало центром європейської політики, за альтернативне його вирішення змагалися впливові зовнішньополітичні сили. Варіантів було три: 1) чехо-словацький; 2) угорський; 3) український — створення окремої держави «Карпатська Україна». Після Мюнхенської угоди 1938 р., коли частина чехо-словацької території була передана Німеччині, празький уряд 11 жовтня 1938 р. надав автономію Карпаторуській державі, яка повинна була знаходитись у федерації з Чехією та Словаччиною. Головою уряду став А. Волошин.

Претензії на Закарпаття висунула Угорщина. Згідно з рішенням німецько-італійського арбітражу у Відні 2 листопада 1938 р. міста Ужгород, Мукачеве, Берегове переходили до Угорщини. Столиця Карпатської України була перенесена з Ужгорода до Хуста. Розпочалася українізація освіти й

державних установ, були заборонені всі партії, крім урядової — *Українського Національного об'єднання* (УНО). 12 лютого 1939 р. відбулися вибори до сейму Карпатської України, де УНО здобула до 90% голосів.

15 березня 1939 р. Сейм проголосив незалежність Карпатської України, яка ставала республікою на чолі з президентом. Державною мовою визнавалась українська, барвами державного прапора—синя і жовта. Президентом було обрано А. Волошина. Розпочалося створення організації національної оборони —«Карпатської Січі». Волошин звернувся до Німеччини з проханням взяти Карпатську Україну під протекторат, але німці відмовилися, порадивши не опиратися угорській армії, яка 14 березня 1939 р. напала на Карпатську Україну. 40-тисячна угорська армія тиждень воювала з удесятеро меншою Карпатською Січчю. Загинуло 5 тис. закарпатців, угорцям вдалося окупувати все Закарпаття.

Незважаючи на короткочасність існування, Карпатська Україна стала яскравим епізодом у боротьбі за українську незалежність.

20—30-ті роки ХХ ст. були складними й трагічними у політичній історії України. У Східній Україні, де існувала УСРР, відбувалося становлення й утвердження тоталітарного політичного режиму з масовими репресіями, трагічною загибеллю мільйонів людей. Радянська політична система, яка сформувалася у ці роки, не передбачала демократії та свободи, українська державність була лише формальною.

Західноукраїнські землі, перебуваючи у складі чужоземних держав, повною мірою відчували на собі політичне, економічне, соціальне, національне та релігійне гноблення.

Тим часом згущувалися хмари Другої світової війни. Україну чекали ще трагічніші події.